९८ पत्रे

नञ्वादटीका

१३५२

पत्तिः

इभ.	रथ.	अश्व.	पदाति
१	१	३	५

सेनामुख

३	३	९	१५

गुल्म.

९	९	२७	४५

गण.

२७	२७	८१	१३५

वाहिनी.

८१	८१	२४३	४०५

पृतना.

२४३	२४३	७२९	१२१५

चमू

७२९	७२९	२१८७	३६४५

अनीकिनी.

२१८७	२१८७	६५६१.	१०९३५

अक्षौहिणी.

२१८७०	२१८७०	६५६१०	१०९३५

॥।ऽऽऽ।ऽ।ऽ।।

पं

साधोषां किन [illegible] म [illegible] क [illegible] नु भुंगा

[illegible]

[illegible] नु [illegible] वो विं

अ

अशवसंजोशरामं

अनीकं

७२९०

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीमहेशचरणयुगलं जयति ॥ ॥ लक्ष्मीमाधवाभिमुख्येश्रुतिज्ञेशानीनवद्धिता· परमहनेतिलेखेवतन्त्रौभिप्र
मंमहे ॥ १ ॥ संसर्गाभाव इति ॥ संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावत्वेन नञः शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः ॥ संसर्गाभावत्वादिकं पुनरखण्डोपाधि
रूपमित्यभिहितप्रागेतत्तत्त्वविवेकटीकायाम् ॥ तथाहि· किमिदं संसर्गाभावत्वादिकं· न तावत्संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं· ता
दात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन· तत्संसर्गादिकं संसर्गत्वस्यैकस्याभावात्· तस्याखण्डोपाधिरूपत्वे संसर्गाभावत्वादेरेवा
खण्डत्वौचित्यात्· किंच· तादात्म्यस्यापि संबन्धत्वाद् अन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः ॥ न च तादात्म्यातिरिक्तत्वे संसर्गविशेषणात्· संयोगादेः संयो
ग्यादितादात्म्यत्वादसंभवात्· गंधसमवायादेः गंधवदादितादात्म्यरूपत्वात्· ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदके संबन्धे मा
भावाद् अव्याप्तेश्च· संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमित्यत्र अभावत्वस्य दुर्वचत्वाच्च· न चाभावत्वं द्रव्यादिषट्कभेदरूपं·
भेदत्वस्य दुर्वचतया अन्योन्याभावत्वस्याखण्डोपाधिरूपत्वे प्रकृतेऽपि तथात्वस्य दुर्वचत्वात्· अभावत्वस्य भेदघटितत्वे· अन्योन्याभा

भावादेः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनाभावात्तद्व्याप्तेश्च। तादृशसंसर्गोऽनुयोग्यप्रतीतिविषयाभावत्वं। अप्रमाप्रतीति-
मात्रे अप्रामाण्यस्याहेतुत्वात्। अप्रमाणप्रत्यक्षेऽपि अप्रामाण्यस्य हेतुत्वे मानाभावात्। अप्रामाण्यानियामकस्यैव संसर्गाभावादिवृत्त्य-
न्तानियामकत्वोक्तियात्। संसर्गस्य कुर्वेवतयादृकृत्वात्। अप्रतीतिविषयसंसर्गाभावध्वंसप्रागभावयोश्चाव्याप्तेः॥ नाप्यन्योन्या-
भावभिन्नत्वं। अप्रवृत्तिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं वा तद्दृश्यपास्तं॥ अप्राकाशो नान्योन्याभावेऽसत्तोऽपि नान्योन्याभावेऽव्याप्तेश्च। प्रतियो-
ग्यवृत्तिकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वाश्रयवृत्तित्वस्य वाऽप्रसिद्धेः॥ अव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावप्रागभावध्वंसे-
ष्वव्याप्तेश्च॥ एवमन्योन्याभावत्वमपि न तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं। संयोगादेः संयोग्यादितादात्म्यत्वेन तत्तत्संबन्ध-
वच्छिन्नात्यन्ताभावादतिव्याप्तेश्च॥ तादात्म्येतद्भिन्नेऽभेदे इति चेन्न। अननुगमाद्भेदगर्भत्वाच्च। न च तादात्म्यस्वरूपसंबन्धे-
त्यादिसंयोगतादात्म्यस्य संयोगस्वरूपत्वे पातद्धेत्वाभावातिव्याप्तेः॥ तत्तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः तद्भेदोऽन्यो

२ न्याभावइतिचेन्न। अप्रतनुगमात् संयोगसंबंधेनसंयोगात्यंताभावेव्यधिकरणसंबंधावछिन्नप्रतियोगिताकेऽतिव्याप्तेरेव। अप्रत्योग्या
भावस्यप्रतियोगितावछेदकसंबंधेनाभावात्। तर्हिसंबंधानवछिन्नप्रतियोगिताकनित्याभावत्वमेवतदस्त्विति चेन्न। अभावत्व
स्यविनाभेदंदुर्वचत्वात्। किंच। नित्यत्वंनयावत्कालवृत्तित्वं। यावत्त्वस्यभेदगर्भव्यापकतारूपत्वात्। नवाध्वंसाद्यप्रतियोगित्वं। ध्वं
२॥ सादिप्रतियोगित्वंवा। भेदगर्भत्वात्। अभावत्वाद्यघटितध्वंसत्वाद्यननुगमेश्च। एवंसंबंधानवछिन्नत्वमपिभेदगर्भं। संबंधावछि ॥२॥
न्नप्रतियोगिताशून्यत्वंतदस्त्विति चेन्न। किमिदंशून्यत्वं। अत्यंताभावइति चेन्न। किमिदमत्यंताभावत्वं। ध्वंसाद्यप्रतियोग्यभा
वत्वमिति चेन्न। भेदगर्भत्वात्। किंवाकाशाभावादेःप्रतियोगितावछेदकसंबंधेनाताभावात्तत्रातिव्याप्तेः॥नचतादात्म्य
नोपजात्यप्रतीतिविषयाभावत्वंतदितिवाच्यं॥उपदर्शितदिशाद्गूषितप्रायत्वात्। नचप्रतियोग्यवृत्तिसार्वत्रिकाभावत्वंतदि
तिवाच्यं॥सत्तासत्तोदकत्वमेकंमितिप्रतीतिसाक्षिकेसौ कार्यसमवायेनसत्ताकत्वाद्यत्यंताभावेऽतिव्याप्तेः॥प्रतियोग्य

वृत्तित्वसार्वदिकाभाववत्वात्वांविनाभेदं दुर्वचत्वात् । प्रतियोगिसमानाधिकरणाभाववत्त्वं तदिति चेन्न । प्रभाववत्वस्य दुर्वचत्वात् । प्रकृ
त्यन्योन्याभावेऽव्याप्तेश्च । प्रव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावध्वंसप्रागभावेष्वव्याप्तेश्च ॥ न च प्रतियोग्यनवच्छेदकदेशकालावच्छेदेन सामाना
धिकरण्यं विवक्षणीयं । अव्याप्यवृत्त्यन्योन्याभावेऽव्याप्तेस्तत्रानवच्छेदकाप्रसिद्धेः ॥ यत्किंचित्प्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्य त
त्र सत्वात् स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यस्यानतिप्रसंगात् । तस्मादभाववत्वसंसर्गाभाववत्वान्योन्याभाववत्वात्यंताभाववत्वादि
योऽस्वरूपेण वचनीयः ॥ न चान्योन्याभावत्वे भेदत्वं वाऽखण्डमस्तु तदुक्तं भेदत्वसर्वलिङ्गानाव्यंकृतं सर्वेषां तथात्वे कल्पने नेति वाच्यं । वि
लिङ्गप्रकाराभावात् । अप्रत्यन्ताभावस्य तथात्वकल्पने तादृशसर्वनिर्वचनसंभवात् । किं च तु । अन्योन्याभावत्वसंसर्गाभावत्वादयः स्व
रूपसंबन्धविशेषरूपा एवेति वदंति ॥ तदसत् । तथा सत्यनुगतप्रतीत्यनापत्तेः ॥ दाहादौ मंत्राभावादेव तु मित्यादौ सिद्धभावा
देश्च कारणत्वेऽवच्छेदकतयानुगतधर्मस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । न च मंत्राद्यभाववृत्तिप्रतियोगिताकत्वेनैव कारणत्वम

स्त्विति वाच्यं॰ प्रतियोगिनिसत्येपि मंत्र भेदस्यासिद्धिर्भेदस्य वस्तुत्वेन साहस्यानुमितेश्च प्रसंगात्॰ एवं भेदाद्वैतेपि वस्तुशः काव्यगात

3 पात्तद्वैद्यदेक तयाभेदवादिसिद्धिर्नित्याद्यहेतौ यं॰ इत्थं वागोन्ना तत्साद्रूप्यादिकं नतत्सर्थिष्ठ किं तु तत्र तत्त्वराणां प्राचां मतेन

चापि शक्तिः स्याद्दौ नवा भावादि त्येपि विविलतत्री यां॥ नचप्रयोगप्रावृत्यभावान्न स्थात्र्थानुपपत्ति प्रतिसंधानं विना बोधाभावा २

३ द्वैत तत्र तत्त्वराणा तिवाच्यं॰ प्रावृत्यस्यातु तिरूप्यत्वात्॰ तत्रातिरूढलक्षणायाः श्लोकाद्येषानुपपत्ति प्रतिसंधानं विनैव लक्षणाभ्यु

पगतत्वात्॰ प्रत्ययात्तस्वाद्र् रवमभावस्वतद्रूप्य तलेतद्व्यता प्रकाशस्त्यं विनोध श्वत न्यर्थाः षट् पूर्कीर्तिता॥ इत्यत्र षड्भि

नर्थकं स्यात्॰ तत्वदर्शिकार्थ तामात्र तेन्याद॰ नवचन लक्षणाधितिविषयमात्र भेवतदिति वाच्यं॥ प्रकृत मात्यमा साया येनातैलन्त

त्वा सायामतद्र्शत्रित्रियोदितावोघस्य प्रतिकूलत्वविरोधित्वात्॰ सादृश्यस्याति चिकूलत्व मते तत्र शक्तिः संभवेपि प्रत्यक्षत्वादेरैन

त्तानौ॰ इत्यलं बोध्यं॥ संसर्गाभावत्वेनैव व्यतावच्छेदकं॰ किं त्वत्येता भाव त्वं तद्रूपे शेषावबोधा्यात्॰ प्रत्यक्षाभूतत्वेन छेदस्ये

वैचोत्पवतीत्यादितो घटात्यन्ताभावादिसंशयप्रतिबन्धो न स्यात्. पाकरक्तश्यामो नास्तीत्यादौ न ध्वंसस्य बोधोऽपि तत्त्वं तत्ताभावस्यैवं
सादिनातस्याविरोधादित्यस्य दूषेवलिष्ठं किं तत्त्वात् इत्येव घात्वभावत्वे प्रकारतावच्छेदकमेवेदित्यस्यापित्व... वचनाः प्राहुः ॥
ननु घटो नेत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यार्थः नाम्न न्यप्याप्रतीयमानबोधकनाद्दतत्राह. तत्रैवेति. तत्र. नञर्थसंसर्गाभावे
त्योत्याभावे च. प्रतियोगितासंबन्धेनाभावे पदार्थमपुष्का नेराः प्रतियोगीभाग तेन तद्वं प्रकारतावर्णप्रत्यभिकमवशीममत्वाभिमताबच्छे
दकं तद्वच्छिन्नाभावप्रतियोगितातन्निरूपितानुयोगितासंसर्गाद्इत्यर्थः ॥ प्रांवस्तु. तादृशप्रतियोगितैव संबन्धइतिवदंति ॥ संसर्गा
भावेत्योत्याभावे च व्युत्पत्तिद्वयमिति कैश्चित् घटवतीत्यादि. अत्रव्यवहाराद्प्रतीतेश्च. तत्त्वभिप्रकारतामूलधर्मांश्चप्रत्यभाव
त्प्रतियोगिकाभावो बुध्यत इत्येवकल्प्यताभिमत तत्राह. पीतघटवतीति ॥ आद्यादिपदात् नीलो घटो न नीलो घट इत्यादिपरिग्र
हः ॥ प्रत्येदंतत्वं ॥ घटत्वविशिष्टोपस्थापकनपदसमभिव्याहृतनञो घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन घटप्रकारक
काभावबोधकत्वं कार्यतावच्छेदकं तत्र च नीलादिपदासमभिव्याहृतत्वेन विशेषणीयं. तेन नीलो घटो नेत्यादौ न घट

त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताबोधः॥ तत्र घटत्वस्याश्रयितावच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वात्तन्निष्ठप्रतियोगिताया असत्त्व इति
नह्याश्रयत्वघितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणताधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितागर्भकार्यतावच्छेदकं ग्रन्थत्वघितावच्छेदकत्वस्या
व्यावर्तकत्वादितो विशिष्यकार्यकारणभावाद्वैवातिप्रसंगप्रयोगमन्तव्यः॥ नीलघटसाकाङ्क्षोघटपदस्यापकपदस्य समभिव्या
हृतनञ्पदस्य नीलान्वयघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन नीलघटप्रकारकबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं· पदं तु कंबुग्री
१ वादिमान्नास्तीत्यत्र कथं बोधः· कंबुग्रीवादिमत्त्वस्यानवच्छेदकत्वात् घटत्वापेक्षया गुरुत्वात्· अत्र केचित्· अप्रयो १
ज्यताज्ञानवतस्तत्र न बोधस्तत्र बुद्धस्य तु प्रमात्मकोऽयं बलेन बोधः॥ नवीनास्तु कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य नप्रयोज्यवच्छेदके
त्वे तस्याप्रकारत्वोपपत्तिरपि घटस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेनाभावे तस्यालीकत्वादिति वा व्यं·
कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसंबंधतयाऽप्रमात्वादिति वदंति· कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र बोधस्य स

र्वजनतसिद्धतयातद्दयलाभानुपपत्तेः॥ किंच बहुना नीलघटोनास्तीत्यत्रप्रतीतिः केनापलपनीया। तत्रापिहि नीलरूपवद्भिन्नघटत्वं
नप्रतियोगितावच्छेदकं किंतु नीलरूपवद्भिन्नघटत्वमेव लाघवात्। किंच। कंबुग्रीवादिमत्त्वादीनां प्रत्येकं न संबंधत्वं प्रतियोगि
तासंबंधेनयत्किंचिद्घटाभाववत्त्वे कंबुग्रीवादिमान्नास्तीतिप्रत्ययापत्तेः तेनसंबंधेनप्रमत्वानुपपत्तेश्च। त्रितयस्यावच्छेदके
त्वेपर्याप्त्यपितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुत्पत्तेर्यग एव। तर्हि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गइत्येवनोच्यते प्र
मत्वकल्प्येनादैवन्याय्यत्वात्। प्रस्तुत्वेव पर्याप्त्यपितावच्छेदकसमनियतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमुत्पत्तिमेवरूप
इति वेन्न। गुणोसत्तानास्तीतिप्रत्ययापत्तेः॥ सत्तात्वसमनियतगुणात्वत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य गुणेसत्वात्। नाप्यत्व
धिसमव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तथा। प्राकोनास्तीतिप्रत्ययापत्तेः। संयोगसंबंधेनरूपाद्यभावप्र
त्ययापत्तेश्च। तेनसंबंधेनतत्समव्यापकत्वाप्रसिद्धेः। तस्माद्गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वमंगीकृत्यैवेदंप्रतिवदंति॥ प्रमेयघ
टोनास्तीत्यत्रकथमितिचेन्न। कथंघटत्वेस्यैवात्वयितावच्छेदकत्वात्। प्रमेयघटत्वमपिनीलघटत्ववद्द्व्यपितावच्छे

दकमिति चेत्तन्न किमेतावता माहियावदन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु महेत्वमित्यन्वयितावच्छेदकं यत्किंचि
दवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत्र घटपीतघटेतिनीलघटो नास्तीति प्रतीतेरन्वयितानुपपत्तिः घटत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यासत्वे
5 प्यन्वयितावच्छेदकीभूतनीलघटत्वावच्छिन्नाभावस्यासत्वात् इत्यं चान्वयितावच्छेदकक्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं विव न्न
त्रीयं एवं दण्डी नास्तीत्यत्र पदद्वयासंबंधं दण्डत्वादिकमवच्छेदकं तत्र प्रतियोगिप्रकारप्रकारसंबंधान्वयितावच्छेदकं न पाति
वच्छिन्नत्वात् दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र दण्डिपुरुषत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं नीलघटत्ववत् एवं घटपटौ न स्त इत्यत्र घटत्वस्य हि लेवर
तियोगितावच्छेदकं न चावच्छेदकताद्विलघटत्वपटत्वयोः पर्याप्तेति किं त्वेकघटपटवृत्तिद्वित्वे हि च न स्पृशेन्न्येतमालेन द
घटपटवृत्तिद्वित्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकं च माहि मातित्याद्दोसुषिमक्रावयिलन्तेसागपालन्तेशाः कुपूलात् न चेप्र कु ५
५ तेनैव पर्याप्ति प्रकृते तिंचित्काविमकूरसाधुत्वात् न चैतयापि घटपटयोरेकत्वेन वैपर्याप्तिरितिवाच्यं घटपटपदयोर्घटपटवृत्तिद्वित्वे

तात्पर्यं ग्राह कल्वारित्याहुः ॥ तत्र घट पट पदयोस्त्वाद्वशाद्वित्वव तिलन्त्वेराः ॥ नवात्यत नवैयर्थ्य ॥ संभेरेत्यत नवैयर्थ्याभावात् ॥
नीलो घट इत्यादावेकत्वबोधने सुयोनिवेत्यपि केवित ॥ प्राकाशं पश्यतीत्यत्रा काशविषयक दर्शनस्याप्रसिद्धतयाकाशविषय ग्प्रा र
कत्वाभावव दर्शनवानिति बोधः ॥ नवेन ज्ञेयर्थस्यया त्वेर्थं तकथमत्वयो नाभार्थं वा त्वेर्थं यो नत्वेयतेडुलेः पवतीत्यादावन्वेयप
संगादितिवाच्यं ॥ निपातातिति किं स्यले ऽन्वेयस्या व्युत्पन्नत्वादूजेइवेगच्छतीत्यादौ निपातेन सहान्वयबोधस्य स्वत्वा प्रत्वादित्यन्य
त्रविस्त यथा केवित्तु तत एव वाधक एतौ किकविषयता संबंधेनाभावो द्वितीयार्थः तस्य च प्रतियोगितासंबंधेन दर्शनेनान्व
यः ॥ एवं ति त्वं वा द्वितीयार्थस्तस्य दर्शने ऽन्वय इत्याहुः ॥ प्राकाशं न पश्यतीति प्रत्यक्षप्रमाणानुमिति न द्वितीयायाविशिष्टेनेप नप्रमाराव
वतितत्वे द्वित्वं वार्थः ॥ याते लौकिकप्रत्यक्षप्रमाख्यातस्यानिरूपकत्वेपर्थः ते दर्शने इत्याहुः प्राकाशं नेभाव कत्वेप स्या
नप्रमाववतित्वो यथा त्वावच्छिन्नाभाववति रूपकवनप्रमाणानुमितिवोधः प्रवेत्तु द्वितीयायाः प्रवृत्तित्वे लन्वेराः तेनाकाशव
तिदर्शनाभाववान् पवनप्रमाणानुमितिवोधः प्राकाशविषयक दर्शनाभाववानिति फलितार्थः ॥ नवाकाशा वविदर्शनत्वेन प्र

प्रतियोगितावच्छेदकं गोत्वमेवाह: किंतु दर्शनत्वं लाघवादिति वाच्यं॥ प्रमेयघटो नास्तीत्यत्र घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया इवात्रापि
6 दर्शनत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया: संसर्गत्वसंभवादित्याहु:॥ अन्ये तु गन्धप्रकाशविषयकत्वेऽप्यलौकिकमेव दर्शनं प्रसिद्धं तस्य सर्वा
शालौकिकविषयप्रत्यक्षे सिद्धिनिरूपितसम्बन्धसंबंधेनाभावो बुध्यत इत्याहु:॥ ननु गन्धे पीत: शंखो नास्तीति प्रामाण्यतो भूत
६ ले पीत: शंखो नास्तीत्यत्र कथं बोध: पीतशंखत्वस्याखण्डितावच्छेदकस्याप्रसिद्धत्वात् नहि शंखत्वं पीतत्वं वा तत्रान्यतरवाव
च्छेदकं शंखो नास्ति पीत: पटत्वेऽप्यस्ति तयाप्रत्ययात्. एवं शशशृंगं भूतले नास्तीत्यादावप्यनुपपत्तिरिति॥ न च शंखांशे
शंखत्वासमानाधिकरणावर्णप्रकारकशंखत्वावच्छिन्नाभावस्य विरोधकत्वेनावबोधो द्रष्टव्य:॥ एवं शशशृंगस्थलेऽपि शृंग
त्वासमानाधिकरणशशीयत्वप्रकारक: शशीयशृंगो नास्तीत्यत्र तु तच्छंखत्वावच्छिन्नाभावो बोध्यत इत्यपि तु दोषश्च शंखत्वाव
च्छिन्नाभावोऽस्त्वेन विरोध इति वाच्यं॥ पीत: शंख इति प्रामाण्यतो श्वेतत्वशंखत्वस्य तत्र तत्त्वेन ज्ञानं तथा च शंखवदिति ज्ञाने श्वे

तः सांशे नास्तीत्यपि ज्ञानं न स्यात् । तेन तत्त्वस्य सांशत्वात् समानाधिकरण्यं च यत्र तत्राभावेन विशिष्टाभावसत्त्वात् । न च सांशत्वात् समानाधिकरण्य
मात्रं विहाय सांशत्वस्य व्यापकत्वेन ज्ञायमानत्वेऽपि तत्त्वावच्छिन्नमिति वाच्यं ॥ यत्र कस्य विशिष्टज्ञायमानत्वस्यापि प्रसक्तत्वात् तत्र तत्र ज्ञायमानत्वस्य
व्यापकत्वात् सर्वत्र प्रतीतेः सांशत्वज्ञानादौ पीतत्वस्य सांशत्वाव्यापकत्वज्ञाने मानाभावात् ॥ एवं प्रसिद्धत्वे पीततावच्छेदकावच्छि
न्नसमभिव्याहृतत्वेनैव स्थले एवं तादृशात्वप्रत्ययितिकत्वेनात् पीतः सांशे नास्तीत्यादौ तु पीतः सांश इति ज्ञानस्य यो विषयताविशेषस्तद
वच्छिन्नप्रतियोगितैव संसर्गः प्रतियोगिप्रतियोगिपर्यवसितः यावत्त्वविषयताविशेषघटितत्वेन निर्वाच्यः एवं सांशत्वं नास्तीत्यादाव
पि सांशत्वं नास्तीति इति पुनस्तत्पर्याप्तमिति गुरुचरणाः ॥ पीतत्वसांशत्वयोरवच्छेदकत्वव्याप्त्यव्यतिरेकित वस्तुत
स्तत्त्वावच्छिन्नावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावावगाहने तत्र घटो नास्तीत्यादौ तत्पदार्थस्तु स पीतादृशो बोधः कम्बुग्री
वादिमान्नास्तीत्यादौ तु घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितैव संसर्गः ॥ यत्र मूर्तत्वेन कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ मूर्तत्वविशिष्टत्वाभाव
कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति व्यवह्रियते इति तत्तुच्छं ॥ मूर्तत्वादिसमभिव्याहृते कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादौ कम्बुग्रीवादिमति कम्बुग्रीव

दिमान्नास्तीत्यादौ चाविगतेः ॥ एवं घटपदोत्तरस्त्वइत्यादौ घटपदवृत्तिद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं संसर्गः । तादृशद्वित्वत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकत्वं चाद्यैर्नास्तीत्यादिवत् आकाशं न पश्यति घटशशशृङ्गं नास्तीत्यादौ तु पदार्थदर्शनाद्यावाकाशविषयकत्वाद्यप्र-
वेशोनमस्तितदृशः योग्यताज्ञानसत्त्वान्नबोधः । ननु लौकिकाभावप्रत्यक्षं प्रति दर्शनसमर्थनं अप्रयोग्यवाक्याद्धेतुप्रसंगात् । तं गगनं
बोधः इत्यादिवत् तात्पर्यस्य लिङ्गपूर्वापरदर्शितास्तात्पर्यकानुसाधितात् बोधः स्तु एव । अस्तु आकाशविषयकदर्शनप्रमयास्तत्स्वबोधः
पीतः शाब्दो नास्तीति वदेव तत्समर्थनीयत्वात् । ननु दर्शितलौकिकबोधः घटं आकाशं पश्यति न वेति संशयनिवारस्य घटं आ-
काशं पश्यतीति प्रसन्निवारसत्त्वादिमतस्य तेनातिव्याप्तेः । न च दर्शनत्वावच्छेदेन आकाशविषयकत्वाभाववैघटे वदर्शि-
नत्वावच्छिन्नाभावे ज्ञाते युज्यते एव संशयाधायिति यावत् इति वाच्यं तादृशबोधे प्रमाणाभावात् तवैव तद्घटं न पश्यतीत्यादौ तादृ- गतोऽशः
शबोधानुदयात् एवं तु दृशः एवं तु आकाशं न पश्यदधोऽपि पदार्थिकं पश्यतिप्रमत्तत्रतोऽतु घटं आकाशं पश्यति न वेति सं-

शयालियासायाग्निहितेनघटस्वाकाशंनपरपतीत्यनेनतादृशबोधजनकत्वासंभवात् तस्मात्तत्राकाशविषयकत्वंदर्शितंदर्शिता
न्वयत्वंवाभावेसंबद्धेटप्रकारेणभावेवप्रतियोगितामात्रसंसर्गः एवमेवस्वल्पतडागादौजलंनास्तिचैत्रस्यज्ञानंनास्तितस्मा
दृशैवयोग्यबधइत्यादौसंसर्गः नचेतत्रयानादियोग्यज्ञानेप्रकारघज्ञानेपाधजनकंजलन्त्वेसामान्याभावत्वंसंसर्गस्तुप्रतियोगि
तामात्रंपानयोग्यजलत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितातात्पर्यवशात्पदंतुपानयोग्यजलत्वादिप्रकारकबोधेतात्पर्येतदाल
न्तेगायातादृशबोधःस्यादेवेतिपुनस्तस्माद्बोधेतत्केः यथा॥ वेयत्तु केऽम: प्रतियोगिज्ञानविशेष्यतावच्छिन्नप्रतियोगितासंबं
न्धसंसर्गः मतुघुजलंनास्तितडागेजलंजेनास्तीत्यादौतुकेविजलत्वावच्छिन्नेकिंचित्पानयोग्यजलविशेष्यितातत्रतादृशा
विशेष्यतावच्छिन्नप्रतियोगितैवसंसर्गः। नचघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानुपस्थितौघटादिसत्त्वदशायांनिरासः कथ
मितिवाच्यं॥ तादृशविशेष्यतावच्छिन्नप्रतियोगितागर्भेप्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावेनातिप्रसंगगौरवात् वस्तुतस्तुघटत्वाव
च्छिन्नाभावविशेष्यतातद्वच्छिन्नप्रतियोगितावैकैवलाघवात् इत्थंचपत्रेजलंनास्तीत्यादौपानयोग्यजलादिकमेववि

रोष्यं तत्र न जलत्वन्नावीप्रतियोगिकः ॥ प्राकाशं न पश्यतीत्यादौ प्राकाशविषयकदर्शनत्वप्रमस्यया विषयतातत्त्वच्छिन्नाभावमानाद्
काशविषयदर्शनसंशयादि लिनासः पीतः शंखो नास्तीत्यादावेव्यवं प्रत्यक्षतासत्यपि द्वये ज्ञानेशवः कन्नातीति मतेपि प्राकाशं
न पश्यतीत्यादौ तथैव बोध इत्याद्यूह्यमिति सन्क्षेपः ॥ प्रतियोग्यभावान्वयादि ति प्रत्रेद्वयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वमविवेच्य
४ तं प्रभावान्वये प्रतियोग्यत्वे परतुल्ययोगक्षेमत्वस्यैव प्राकृतत्वात् तुल्ययोगक्षेमत्वं विवरणोव्याह तेनेति चैत्रः पचतीत्य २
८ त्र चैत्रपाककर्तृत्वे पाकाभावान्वयप्रावेनान्वयः चैत्रो न पाककर्तेत्यत्र चैत्रे शोसह इत्यत्र पाककर्तृत्वे संसर्गाभावस्य नाभावाचे
यथावेनान्वयोऽपि त्वाभावाभावे यप्रावेवोधार्थे सप्तम्यपेक्ष्येत तद्रूपत्वरेत्यादि प्रतियोगितीति स्पष्टार्थे एवकारोपि त
था तत्संसर्गाभावस्य तत्पदोपस्थापितप्रतियोगिकानुयोगितेत्यर्थो यथाकथंचित्कर्तव्यः इत्यभिप्रेतं वाद्यत्र तत्र
र्थ संबंधि लि प्रप्राभावाभावेयप्रावेन घटस्यान्वयो न घटवदित्यत्र तु घटस्य तेन संसर्गाभावे बोधस्तस्मात्पदे पदे न स्थितिः तं वि
वन्दितं ॥ प्रथ्य वा पत्रा वाभावाभावे यप्रावेनान्वयस्तत्र न प्रसमभिव्याहृते सामान्यादि संसर्गाभावे बोधस्तेदा चाभावे यप्रावे न

वेतिविषयतेत्यर्थः। ऽस्याह नरोत्तस्यच्छ पतिः पचति चैत्र इत्यादि। तथा चाधाराधेयभावसंबंधेनान्वयः चैत्रपाकः न स्यात् नं कर्तुर्नारव्या
तत्वाच्येतेयाप चतीत्यादौ नकृते नाधाराधेयभावसंबंधेनान्वयो ऽत आह। चैत्रस्येति। तिङ्। ये कृत्यादेरित्यादिपदात्तु चरोरव
त्वपरिग्रहः॥ तत्र चैत्रे च तेन। तथा चाधाराधेयभावेनान्वय ऽशा ऽप्रभावस्य तिङ्। ये कृत्यादिप्रतियोगिकस्य तथा प्रत्ययांत पदोप
स्थापितस्य च तादृशान्वयबोधः प्रसंगादाह। षष्ठ्यादेरिति॥ चैत्रादिनिरूपितेति षष्ठ्य। ननु षष्ठ्यादेः स्वत्ववदादिकमर्थोस्तु तथा च
न तत्र संसर्गाभावबोध इत्यत आह। षष्ठ्यादेरिति। चैत्रादिनिरूपितेति संशयापातापातं स्वत्वादिकमर्थो लाघवात् ननु स्व
त्ववदादिकं गौरववात्॥ ननु स्वत्वस्वामित्वयोर्द्वयोरप्यखण्डतया स्वत्वमर्थो न तु स्वामित्वमिति स्वामित्वमिति कथं निवर्तं किं विषयत्वस्य
स्यापि संभवात् अत आह। प्राचीनमतेऽपि त्यागे बीजमाह। नहीत्यादिना। तन्निष्ठेति स्वरूपकथनमात्रं तस्य स्वामित्वस्य चैत्रनिष्ठ
निरूपकत्वसंबंधेन स्वामित्वस्यान्वये ऽन्वयस्तथा च न चैत्रस्येति कथं स्यात् स्वामित्वनिरूपकत्वस्य धने सत्त्वात् निरूपक
त्वसंबंधेन स्वामित्वाभावस्य धने वक्तुमशक्यत्वात् अत आह। निरूपकत्वादेरिति। प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तस्य कु

तदुक्तिवेतत्वेप्रमाणाभावादितिग्रहाणा॰ नहिप्रतीतेनत्वेतत्रप्रमाणांतरं वप्रतीतिरत्रप्रामाणिकी॰ नप्रत्यक्षादवत्यानियामकसंबं
१ धावच्छिन्नतानत्वाभावकल्पनापत्तिः॰ नेवाश्रयत्वसंबंधेनसत्वाभावस्यनिरूपकत्वसंबंधेनस्वामित्वाभावस्यवैकल्पात्तेकल्पनाऽ
धिकयमितिवाच्यं॥ समवायितयताभावेवन्हेर्तथापिविनगतेः॥ तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेकल्पनागौरवस्यदुर्वारत्वा त्॥
श्री न्नुवेवसमास्तु॥ स्वामित्वस्यषष्ठ्यर्थत्वेवैत्रस्यधनमित्यत्रस्वामित्वप्रकारकबोधःस्यात्तवेदृशिष्टचैतस्वामीत्यनुभवात्॰ श्री
नैवस्वामित्वप्रकारकबोधापत्तिःदतेइष्टापत्तिस्तादृशाशाब्दप्रयोगस्वाश्रयसंबंधेनस्वामित्वाभावादेवोपपन्नत्वेस्तादृशशाब्दस्या
श्रयत्वसंसर्गकस्वामित्वप्रकारकबोधजनने स्वामीभाव्यादितिवाच्यं॥ नतु मेवविनिगमनाविरहे॰ नप्रत्यक्षास्वजनकस्वजन्यत्वादिक
मादिसंबंधःस्यात्तेनसंबंधेनहेतौवह्निमानितिप्रतीत्याप्यापादनेतत्रैवापत्तित्वेनस्यात्॰ किंवहुना॰ एतेकिंचिद्व्यक्तस्यविल
बंधःस्यादित्याहुः॥ नीरूपकत्वेसंबंधेनस्वामित्वज्ञानस्यतेनसंबंधेनस्वामित्वाभावज्ञानेप्रतिबंधकत्वेकल्पनेगौरवात्
स्वसंबंधस्यनप्रतियोगितावच्छेदकत्वमित्यपिवदंति॥ ननुनिरूपकत्वादिःप्रतियोगितावच्छेदकत्वेमुख्यत्वेपवेतिन
ना

त्वे

साधारणत्वे चाधेयतायां तन्मैत्राधेयत्वारोपे निरूपकत्वसंबंधेन कर्मत्वाद्देः कथं चाधेयत्वं प्रत्यय इति चेन्न । तत्राधेयत्वस्य द्वितीयार्थत्वात् । तस्य
चविकृतिजनकव्यापाररूपधात्वर्थकद्वितीयाविकृतावन्वयः । एवं च तुल्यार्थस्वत्वजनकत्वस्य त्यागविशेषरूपददात्यर्थेऽन्वय इत्यन्य
त्र विस्तरः ॥ एतस्य पुत्रस्य ग्रामस्य वा पचौऽज्ञेत्यादौ नाज्ञपदस्य स्वामिनि लक्षणा । षष्ठ्यर्थस्वत्वनिरूपकत्वस्य एकदेशीमन्
तस्वामित्वेऽन्वय इत्याद्यपरिग्रहः ॥ एतस्य पुत्रस्य ग्रामस्य वा यं नाज्ञेत्यादौ स्वामित्वमेव षष्ठ्यर्थः ॥ तत्र नाज्ञपदे स्वामिनि लक्ष
णेति चेत् मैत्रस्येदं धनमित्यत्र धनपदे स्वत्वाश्रये लक्षणा । षष्ठ्यर्थस्वामित्वनिरूपकत्वस्यैकदेशे मन्तस्वत्वेऽन्वय इत्येव कि
न्न स्यादिति वदन्ति ॥ तुल्ययोगक्षेमत्वस्य विभाजकत्वानवच्छेदकत्वात् । यत्र चेति । संसर्गमर्यादालभ्यः सांसर्गिकविषयताश्रयः ॥ न
नु चैत्रो न पचतीत्यादौ विशेष्यार्थसंसर्गाभावप्रकारकबोधे पृथगमाततपदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वं न स्यात् । एवं नेदं प्रमुखं वे
दइवेत्यादौ निपातार्थसंसर्गाभावबोधेऽपि तथाप्रवृत्तेः तेन कथं निपातातिरिक्तनामार्थसंसर्गाभावप्रकारकबोधस्या
प्रसिद्धत्वे तादृशसंसर्गाभावविशेष्यकबोधे सप्तम्यर्थप्रकारकबोधसामग्र्याः कारणतायाः सुवचत्वात् । नवत्तादृशविशेष्यकबोधे कारणाकल्पनेऽपि

भूतलत्वं न घट इत्यादौ प्रकारकबोधे को वा विधेय इति वाच्यं । तत्रात्यन्ताभावबोधस्य सामग्रीसत्वेन तत्सत्वे बोध्यो न निवृत्तिरिति वदंति । परे
10 तु । भूतलविशेष्यको निपातार्थसंसर्गाभावबोधः प्रसिद्धो नञ्लिंगितत्रनार्थसंसर्गाभावबोध इत्यंव नार्थसंसर्गाभा
वबोधे निपातजन्योपस्थितिर्हेतुर्नञो भूतले न घट इत्यादौ न संसर्गाभावबोध इत्याहुः ॥ अन्ये तु । भूतले न घट इत्यत्रा
९ पि भूतलोद्देश्यत्वं स्वीक्रियते । तथा च भूतलोद्देश्यकसंसर्गाभावबोधे नञ्योगाभिव्याहृतसप्तमीज्ञानं कारणं । अथवा । संस १०
र्गाभावे भूतलाद्याधाराधेयभावे बोधे न तत्कारणं आधाराधेयभावः प्रकारतया संसर्गविधया भासतामित्यन्यत्र हि स्या
हुः । केचित्तु । यत्र भूतले घट इत्यत्र सप्तम्या संसर्गाभावे लक्षणया भूतलीयसंसर्गाभावः प्रतियोगितया घटे भासते तत्र
भूतले संसर्गघटे संसर्गाभावबोधे सप्तमीज्ञानकारणतायाः क्लृप्तत्वाद्भूतले न घट इत्यादौ न संसर्गाभावबोध इत्याहुः ॥
तन्न । यत्र भूतले घट इत्यादौ प्रथमायाः साभावप्रतियोगिनि लक्षणा तत्र व्यभिचारात् । घटाभाववत्त्वप्रकारकबोधे यदि का
रणत्वे कल्प्यते तदा लोकस्थलेपि दोषः । वस्तुतो विभक्त्यर्थप्रतियोगितायां लक्षणायां न्यायेनैव नास्ति प्रतीतिर्वै संसः
२

र्गाभावत्वान्तर्गतिकवतुल्यादित्युक्तेः अपि वा कान्तमघटजन्यबोधे तथाकारतायास्तत्त्वे किं कल्पकं । यद्यपि मूलेलाघेपत्वप्र
कारकबोधे मूलेलोपस्थापकपदोत्तरत्वेनसप्तम्या समभिव्याहृतेन नञ्पदजन्यसंसर्गाभावबोधस्थितिः कारतामतो मूलेलनद्य
टइत्यादौ नसंसर्गाभावबोधइतिलदपिनमूलेलाघेपत्वप्रकारकबोधानापादनेपिमूलेलनघटइत्यत्रमूलेलेविशेष्य
कसंसर्गाभावप्रकारकबोधस्यापादयितुं शक्यत्वात् ॥ वस्तुतस्तु घटानुयोगिकावच्छेदकोत्तरत्वेसप्तमीज्ञानस्यकारणत्वे
घटाकवच्छेदकत्वावत्तांतथापिमूलेलनघटइत्यादौ संसर्गाभावबोधःस्यादेवसप्तमीज्ञानस्यतात्पर्यविशेषसंसर्गा
भावबोधेकारणत्वकल्पनेपिसंसर्गाभावबोधत्वावच्छिन्नेस्यापादयितुंशक्यत्वात् नवतत्रतत्रसंसर्गाभावबोधेका
रणतायाःकल्पनेप्रकृतेसंसर्गाभावबोधमापाद्यतांविशेषसामग्रीविनाकृतेसामान्यसामग्र्याःफलाजनक
त्वादितिवाच्यंसर्वत्रविशेषसामान्याप्रकल्पनात् वाल्वेपिसंसर्गाभावबोधेकारणत्वकल्पनात् नवतकलंसमे
यदित्यत्रकलंसमन्तरागाभावविषयकंवाचेमितिबोधंवरतांमतेघात्वेपिसंसर्गाभावबोधेतिकृःबोधोपस्थितेःकान

शताततत्राधिक्यं वृत्तिमान्यं ।। प्रत्तां तन्वेत घटाभिधानतेः। किंच ·घटं गच्छतीत्यत्र घटं पटं कालो न घटं मित्यादौ आत्मत्वे विशे
ष्यकोनामार्थे विशेष्यकस्य प्रत्ययार्थसंसर्गाभाववोधइत्यत स्तत्रैकैकविशेषःकार्यकारणभावः। एवं घटं तत्स्य तत्र घट
इत्यादौ सप्तम्यंतवेशादिनामार्थसंसर्गाभाववोधा प्रसिद्धावा·। नेवं तत्र घटं तत्र संवंधाभाव एव प्रतीयत इति वाच्यं ।।
द्वयं गुणकर्मणां सत्तानिज्ञापतेनाभावस्थेत्यादौ विगतेः। तस्मात्तत्संसर्गाभाववोधं प्रतितत्तत्सप्रसिद्ध्याहावविशेषः
कारणं संसर्गाभावप्रकारकवोधे घटं तत्र न घट इत्यादि सप्रसिद्ध्याहावाणां प्रतिबंधकत्वं वास्येयां। प्रतएवसप्तम्यप
ष्टौ पदेवो घटं न तु कारणत्वमप्यतिदिक् ।। ननु घटं तत्र न घट इत्यादौ वैत्रस्य घनत्वमित्यादि विवद्धिमेकधर्माभावस्वप्रय
मानार्थे प्रतीयते तत्र कुतो न तु पौर्विनिसप्तम्यपेन्नाकल्पना पूर्वकं तेनाभावार्थाभावस्थैव दुर्लभत्वात्। एतत्स्पाह·एवंति·
ना त्वर्थवशादिति प्रतीयते इति वाभावहृषेऽत्वेति·घटाभाव इति·तथा च तद्वित्राधेयावसप्तम्यपेन्नाद सिद्धा प्रती
त्यनुसारिणी हि कल्पना न तु कल्पनानुसारिणी प्रतीतिः। प्रकृते प्रतीतेः प्रामाणिकत्वात् उक्तकल्पना वश्यकीति भावः।।

ऽप्यानुपूर्वीसाम्येपि बोधवैलक्षण्यस्योपपादयितुमशक्यता त्पर्यवसानादिति· प्रतीतिप्रमाणाकत्वे सत्त्वेपि द्वितीयबोधे सोल
क्ष्यामुपपद्यं यत्कालेतत्प्राह· ग्रतएवेति॥ एकविशेष्यकत्वेति· पृथिव्यावेयोगं यो जलत्वावेयभिन्न इति को ध्यों वस्य विशेष्य
त्वोद्भवत्येकविशेष्यकत्वे· बोधान्तरे तु पृथिव्यायोगं यो गंधाभाववज्जलवदिति निरूपितगंधस्य गंधाभावस्य च विशेष्यत्वा
नैकविशेष्यकत्वं स्यात्· यद्यप्यनयोरानुपूर्व्यां प्रसाववबोधो ल्याप्यस्तथापि द्व्यादेः सत्तानजातिनिष्पादाविसंप्रवादयप
तोपि बोधो वर्जनीयो ऽतो बोधद्वयमपि प्रामाणिकमितिभावः॥ सर्वत्रविप्रकृष्य यो भावो न प्रार्थ्य बुध्यते न तु न प्रार्थ्यो
भाव इति वादिनां मतमाह· केचित्विति· विशेषणतायाऽभावान्वयप्रतियोगितानारेव· न च नैकपतिव वैनैकं तन्मात्रस्य तदात्वे या
र्थवत्तेसाध्यं घटादौ नास्ति इत्यादौ घटपदार्थविशेष्यत्वाद्विवक्षितान्वयप्रतियोगिता इत्यत इत्थत्वप्रभावस्य विशेष्यत्वादेक
सर्वत्र वचनप्रवर्त्तस्यात्· नस्तद्दृत्यादौ द्विवचनादिने स्यादिति भावः॥ घटो नास्तीत्यत्र प्रयत्न्याप्यकत्व वचनोपपत्तेर्लिंगमपतड्लकृ·
तत्वमतेवसूत्र लेघटोनास्तीत्यादौ सूत्र लाघवे पत्वाभावे वा न घटे विधेयभानत्वात् अप्रयडितिवोध्यः॥ न तु सूत्रे निरूपि

तद्विषयमात्रत्वाभाववत्तौ हेतावितिवोध्यः। जातिसमवेतत्वस्येत्यसिमग्रं यासंगतेः। तेनाद्विति यदि समवायादिकं समवायत्वा
दिनासमवायादिकमभिप्रेतं इति यत्तत्राह। जातिसमवेतत्वस्येति। अत्र च संबंधत्वेन संबंधसामान्यमभिप्रेतम् इति यत्तं
तत्राह। संबंधांतरेणेति। एकार्थसमवायादिनेत्यर्थः। जातिः सत्तेति प्रत्ययादिति भावः॥ एतेन वृत्तिनियामकसंबंधे
१२ न जातिसंबंधाभावो वाच्य इत्यपि प्रत्युक्तं विवक्षणीयेति। मन्मते सत्ताभावो जातिमितिबोधेनानुपपत्तिरिति भावः॥ इदं १२
वाधकमत्रावधेयं॥ नन्वेतेद्धेटोत्पत्तइत्यादौ वर्तैक्यनियमो न स्यात्। न वा नियमवादिनां ताद्दृशस्थले प्रतीतत्वत्तिरिति वा
भाववोधकत्वइष्टः स्यादिवाद्येतथापि सत्ताप्राज्ञातयोनसंतोत्यादावनुपपत्तिरत्राह। वस्थ्यात। नन्वेतेपितत्रकथ
मितिवेज्जातिपदस्य जातिसमवायार्थकत्वादिति गृहाण। अस्त्वेवं प्रमापीति चेत् तर्हि वाधकाभावात् द्वयोर्बहुमके
ल्पनेगौरवाद्वा। पर्याप्तिमेवाश्रय इति तथापि बोधद्वयस्याप्यनुभविकत्वात्तयोर्हेतुमिति एकान्नैकत्वे तैकविषमः

सोपपत्तिकोऽयमत्र साधुत्वार्थक इति मंतव्यं किं च एकघटवत्तिमत्तद्घटेन वृत्तिनेदृत्याद्यनुयोप्रासज्यवृत्त्यधिकरणतको
प्यभावोंगीकर्त्तव्यः स्यात्तस्याद् गुरौ गुरुतान्यत्वविशिष्टसत्ता नास्तीत्याद्यनुयोग्याद्विशिष्टसत्तानिरूपितमंतव्यं मन्मते लघु
टेन तस्य इत्यत्र विद्यमानत्वात्रयाद्दित्वबहुत्वाभाववोधोपि सुवचं अविद्यमानत्वकालसंबंधित्वेनात्र पूर्वोपदर्शितो यद्यपि घटे
नास्ति इत्यादौ नानुपपत्तिः अस्तु वा प्रकृतलाघवेपि त्वाभाववोधः न पचतीत्यादाविवाख्यातार्थाभाववोधस्य व्युत्पन्नत्वात्तदुक्त
नैकनियमः कथमिति चेदन्यादृशस्यासाधुत्वात् व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकाभाववोधस्याप्युपगंतव्यत्वात् चैत्रमैत्रौ न प
चतः किं तु चैत्रः पचतीत्यादौ न स्यात् प्रत्ययानुपपन्नत्वात् गुरौ घटो नास्तीत्यादौ सत्ता नास्तीत्यादौ तु घटादिपदं घटसं
योगादौ लाक्षणिकं विवक्षितार्थ इति निरूक्तं सत्वे चेन गुरौ घटास्तित्वाभावो घटादौ बुध्यत इत्येके गुरुतान्यत्वविशिष्टसत्ता
नास्तीत्यादौ गुरुतान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नव्यासज्यवृत्त्यधिकरणतायां सत्तापदस्य लक्षणया गुरुतान्यत्वविशिष्टेति तात्पर्यं

क्ये॰ २ ग्राहकं॰ वा शैलत्वं पक्षतो ऽप्रमाणात्॰ स पक्षस्यथैति॰ तथा वह्न्यपि वौ वह्निर्गो जलत्व स्यत्राव वानित्ति वो घः अप्रामाण्वते
नुपत्ति घोशित्व संबंधेन॰ इत्थं च ज्ञातौ तत्तत्स्याद्वैज्ञाति लिङ्गाभावप्रति योगितो सहेति वो घो लिङ्गाभावाप्यएव॰ न वैतम्
तेमूतलले घटो नास्ती त्यतो भूतलत्व त्यभाव प्रति यो ऽगीति वो भेज्ञाते पि घटो भूतलत्व ह्नित्वे वेति संशयनिरासो न
१२ स्यादिति वाच्यं॥ इष्टापत्तेः॥ तादृश बोधोत्तरं घटो न भूतलत्व ह्निमिति वो घोत्पत्तेर्वा संशयनिरासः अन्यथा घटाभावो १३
भूतलत्वह्नित्ति मिति बोधवतां हिन्ना प्रोपितादृशसंशयनिर्यासा ऽऽपत्तौ पकारेण पितु मशक्यत्वात्॥ अत्र च घटेर्लिङ्गविशिष्टाभावा
१५ दिप्रतियोगित्वात् घटेन दृश्यत्व मित्यपि स्यात्॥ न वेदृश्यत्वस्याव छिन्ने प्रति योगित्वमेव तत्र संबंधं इति वाच्यं॥ प्रति
योगित्वप्रमाणात्वे पक्षनुस्वत्त्वेलन कल्पनेगो न वात् न प वत्ति ने दृष्टे त्रस्य त्यादौ कृपा न्यायवत्ति र्को हस्यो वित त्वादि त्यस्व
प्रसाद्दु क्तं क विविदिति॰ अन्यो न्याभाव वोध स्य लमुदाहनति पत्रेति॰ अत्रेदा त्वपवोध यो ऽन्यतां स्पष्टपति॰ अप्रपघे

योनील इति · समानेति · नव स्तोकं पचतीत्यादौ व्यभिचारः ॥ नामार्थयोरभेदार्थत्वे त्वस्य स्तं त्रतायाः भ्रमित्वेतत्वात् · मधुम
धुरमित्यादौ लुप्तविभक्तिप्रतिसंधानाद्वेव बोध इति हृदयं · स्तोकं पचतीत्यादिसाधारणाकाराह · विभक्तीति · केचित्तु स्वसमान
विभक्तिकत्वस्य स्वलेदितत्वेनानुगमाशाह विभक्तीत्याहुः ॥ तत्र स्वसमभिव्याहृतविभक्तिविभक्तिविभक्तिशून्यविशे
ष्यवाचकपदसमभिव्याहृतत्वेन तादृशाविरोधशाब्दबोधे वाचकपदसमभिव्याहृतत्वेन वा हेतुत्वस्याविवक्षितत्वादिति तत्त्वादन्त
स्याविशिष्टैककार्यकारणभावः ॥ ग्रन्थकृता तु शाब्दे व्यभिचारं दर्शितं · निष्कर्षे तु नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादिस
मभिव्याहाराणामेव तत्तद्भेदान्वये हेतुत्वं · एवं च नञ्समभिव्याहारेपि उत्पलं न नीलमित्यादावनुत्पलपदार्थान्नील
पदार्थान्वयो न्यायमाने वाधे उत्पलपदसमभिव्याहृतउत्पलपदसमानविभक्तिकनीलपदान्नीलनञ्पदत्वेन हेतुत्वं
त्वलभिवत नीलमित्यादौ नीलोत्पदसमभिव्याहारनः स्तोकं नव पचतीत्यादौ पि च न्निव स्तोकपदसमभिव्याहृततन्त्रेप
हत्वेन हेतुत्वं · एवं नीलोत्पलमित्यादौ सुन्दरं नीलपदोत्तरप्रत्ययः स्यादि तु ऽ विभक्तिराहित्यसत्त्वा

रित्यपास्तं। विशिष्टैककार्यकारणाभावस्याभिप्रेतत्वात्। अनुत्पन्नायाः लौल्यत्वेन रूपकाभिप्रायेऽपि लौल्यत्वयोर्भेदात्त्वयोः न स्यात्
तत्र विप्रकृष्टत्वाभावात् समानविभक्तिकस्य विरुद्धविभक्तिकान्वयित्वस्य च दुर्वचत्वात्। अत एव समानविभक्तिकत्वादेकभेदात्त्व
येतं चत्वारि च। पदजातिषु यागेषु अनुयाजाग्न्यागविशेषः। एकवाक्यतेति अनुयाजेष्विष्टिषु पदजातिषु येयजामहं के
नोतीत्यत्वयवोधेरेकवाक्यता स्यात्। अनुयाजेषु न करोतीति वोधे वाक्यभेदः स्यादिति भावः॥ नन्वेवं नात्रैव श्राद्धं न
१४ कुर्वीतेत्यादावपि नात्रिमित्तैः श्राद्धं कुर्वीतेत्यत्वयवोधः स्यादत आह ये यजामहमिति। तत्रानुषङ्गाभावाद्वलनतुल्य १४
14 तेति भावः॥ इत्यादिनिषेधादि पदान्तकरोति पर्युदासः। यद्यपि नानुयाजेषु करोतीत्येव पद्यते तथापि मीमांसकैः लि
खितं के येति रूपपाठानुसारादेवमुक्तं। न वैतादृशपाठाभावे व्याकांक्षेति वाच्यं पदस्यैवं ज्ञातोपयेकवाक्यतं तन्मुक्ता वार २
रपवतिनप्राणानित्यादौ पवत्योः संज्ञासत्त्वसंप्रदानादिविवक्षा॥ करोतीति सत्वे च यजामहमिति अनुषङ्गावश्यकत्वे
नैयत्वेनान्यपि विनौपाधि। अनुयाजेभ्रेरइति। एतेन पर्युदासे लक्षणापत्तिस्तत्र तेवाधिकेतिपरास्ता॥ यदि हि अनु

३।३

याज्ञमित्योबोधनीयः स्यात्तदा तथैव न तत्वं प्रकृते हि प्रत्ययान्तेरप्यजातिरनुच्यते ऽरेव नञः शक्तिर्नस्त्येव पर्युदासे न लन्न
तु नार्थवं च सीत इत्याह भावे वेति भावः । न त्वेवं नानुयान्ते ऽपि त्योर्हि सप्तमी व्यर्था स्यादित आह । विशेषणतोति । ननु प्रत्यासेरा त्वय
प्रसक्तः तत्रैव न तत्र स प्रथि व्याहृते मेरा त्वयो बुच्यते इत्युक्तं न च विशेषणताविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वमर्थिक भेदः प्रत्ययः प्र
सक्तः प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिं विना नामार्थयोरन्वयस्यासंभावितत्वादित आह । नामार्थयोरिति । भेदेनेति । तथा
चाभेदान्वयबोधे न तत्र येन्द्रा । व्याख्यातत्वे वेदमाख्यातवाद व्याख्यानां प्रतीतेन आह । लाघवेनेति । प्रभेदाति निरुक्तः संबंधे
न नामार्थान्वयबोधप्रत्ययनामार्थान्वयबोधत्वस्य लघुत्वादिति भावः ॥ तयोः नामार्थयोः द्विलं वा तेन विवक्षितं नामा
र्थप्रकारकान्वयबोधे एव तदपेक्षणात् । चान्वर्थे नामार्थत्वं यदि तदावश्यकत्वात् तन्नो लघिष्ठोऽद्विलाभावाच्चे । प्रत्ययबोध
मात्र एवेति । मात्रपदेन निपातार्थस्यापि तत्सान्निध्याद् न्वयो पितु वेदइवं मुखेष्टो न पठ इत्याह तावपि प्रत्ययमाधाय एव तेन संबंधेन

न्तरोति · तथात्वं प्रकारीभूतविशेष्यार्थोपस्थितेस्तत्त्वं · नीलोत्पलमित्यादौ कथं प्रकारीभूतविशेष्यार्थोपस्थितेस्तत्त्वं नीलो
15 त्पलमित्यादौ कथं प्रकारीभूतविशेष्यार्थोपस्थितिः कथं विशेषणत्वविशेष्यत्वे साधुत्वमात्रार्थकत्वादत आह · विशेषणेति · समासे
विशेष्यनिष्ठाभावाकाङ्क्षानिरासायाह · नीलोत्पलमिति · चित्रगुरित्यत्र चित्रपदे गोस्वामित्वलक्षणौ वा चित्रपदोत्तरं प्रथमया प्रत्तु
१५ संबन्धं कल्प्यते · बहुव्रीहेर्नित्यसमासत्वेऽपि यथाकथंचित्तत्तत्कल्पनं · एवं कृष्णसर्प इत्यादावपि · अत एवास्वपदसमासत्व
तद्धलुक्तं · अथ मेरुस्य प्रकारत्वं तावन्मतसिद्धमित्यस्वपदसमासत्वेऽलुक्तमित्यपि वदंति · ननु यागोच्छित्यत्रापि समस्तसमर्थस्यामेद
स्याभावोऽन्यभावो बोध्यतां पदकल्पितानुयोगित्वं वैतन्मते तत्र कुत्रचिन्नान्योन्याश्रयेऽपि भावो बोध्यते तुल्यत्वात् पतनयान दृतो
पवतीत्यादावपि हस्तोकामेहाभावस्यैव बोधनात् · तपवति नभूतले इत्यादौ तिङर्थस्य कर्तृत्वेऽपि स्तुवर्थस्याबेयलन्तराभोत
रन्योन्याभावबोधेन संसर्गेऽपि नाभावार्थो न्योन्याभावो न कुत्रापि बोधनीयः स्यादत एवास्वपदसमासत्वेऽलुक्त्वेति पुष्टं मुख्य

र्थाभ्यः॥ इदं तु बोध्यं॥ पर्युदासपक्षे नञ्समासापत्तिः वार्त्तिककारो हि कात्यायनः सुबंतसंबंधे नित्यसमासं वदन्विभाषाधि
वदन्तं नाद्रियते। एवं समासस्य नित्यत्वात् पाणिनेर्वित्यो भाषास्मरणात् महाभाष्यकृता वार्त्तिकमतानादरणात्। नानु याज्ञेषि
त्यत्र पर्युदासे परे बांधुवृत्तिः मुद्बाधितमुपत्यसति। यदिद्विति। करोति। अप्रसक्तस्य प्रतिषेधासंभवात् नु याज्ञेपि पेयना ग्रह
प्रसक्तिर्वक्तव्या सविनाग्रहणसंभावितात्। ततो वैयर्थ्यं वक्तव्याविशिष्टयोर्वचनत्वयोर्वाचित्तु ल्यवलत्वपारिविकल्पः स्यात्तेनवा पदे
पतयालस्याच्छोऽतः पर्युदास आद्रियत इत्यर्थः॥ लोकवेदयोः समेव शब्दव्युत्पत्तिः ततो लौकिकेनाहष्टान्तेन दृष्टः द्रुह्यति। ब्रा
ह्मणोऽभ्य इति। यथा कौण्डिन्यस्याप्रसक्तिः भावान्न विकल्पावकाशस्तथा नु याज्ञेपि पयः प्रहस्येति भावः॥ तत्रापि कौण्डि
न्यायनेति वा कौण्डिपि विनुदुङ् पि विनुदुङ् विप्रसक्तिः नाहि त्यपि व विनुदुङ् व वेनना हित्य प्रापितं ज्ञापितिभावः॥ तदेव स्पष्टयति।
नव ल्विति। अप्रसक्तत्वयबोधस्य लेहि नञ्प्रयोगो बोध्यते। तेषु योग्यस्यालंकारियितुं प्रतत्तो याज्ञो प्रहस्तोत्वाद इति बोध्यं

आदिशब्दानांद्विवचनांतत्वेनैवसाधुत्वात्तथासंप्रयोगेतुप्रकृतेप्यतःकथंविहितत्वमुक्तंयद्यपिवेदाःप्रमाणांनबौद्धागमाःसम्य
१६ क्त्वंनप्रयोगलब्धात्मलाभवत्वादित्यादौबोधेऽनुप्रविकल्पयाएवंनसर्वतंत्रेष्वानुमबालेलदाहृतेपिप्रयथ्रेवलाहका
पिराणीनखलुवेदानांप्रमाणस्यनबौद्धागमानामित्यंततयाबोधेऽनुप्रविकेइतिसमुद्रोपमित्यादावनुपदर्शितेपत्रैकत्वमह्वे
बोधस्यनाशकत्वमित्यत्रोऽप्यतएवविशेषनिषेधेसामान्यनिषेधस्तद्धितेनपवनत्वादेव·ऽप्रसक्तेहितत्राऽपिपर्युदासइत्य १८
तऽप्याह·नहीति·तत्राऽपिनात्रौश्राद्धंनकुर्वीतेतिवाक्येऽपि·नन्वेकवाक्यतयानात्रिमित्रामावास्यायामित्यर्थस्तथाचन
नात्रौपूर्वसिद्धिरित्यतऽप्याहनखल्विति·यद्यपिकृप्रायविहितेश्राद्धेविधायकेमितिविधुद्धतयापिश्राद्धेविधायकमितस्य
श्राद्धतात्पर्यकमित्यत्यर्थः·तात्पर्यंनिर्वाहस्तुवचनांतरैकवाक्यतयाबोधेनापितिनिर्वहत्येव·येनहेतुना·इदं·नात्रौ
श्राद्धंनकुर्वीतेतिवाक्यंतेनशिप्रायविहितश्राद्धपरंनाकौन·एकवाक्यतेति·ऽमावास्यांपितृभ्योदद्यादितिवा

शि

७.

नंतरदृष्टादित्यनेन नवचितार्थेन क्रियांतरमाकांक्षतीति। इदं नाग्निश्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं नानुपादेयविषयत्वाप्येकवाक्यतयाऽपि
मासंबंधोऽस्त्येवातः तद्धेतुप्रत्ययमिति क्रियारहितमिति। कर्मरहितमित्यपि द्रष्टव्यं। विकल्पोऽपीति श्राद्धे नागम्यश्राद्धस्य दोषेऽपि प्रो
क्तो वक्तुं लब्धवलत्वाद्विकल्पः स्यादित्यर्थः॥ प्रसक्तमिति। प्रतिषेधे प्राप्तेऽप्युपलब्धत्वादिति भावः॥ अप्रसक्तं हि त्यादि। प्र
तेऽन्यथाऽनुपहासः। अप्राप्तप्रत्यक्षे प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वं संभवेदिति। ननु शास्त्रं बोधे प्रमाणाभावात्। न वा आप्याद्योपः
कल्पनीयः। कामशास्त्रात्सिद्धो कल्पनाऽनवकाशात्। निषेधेति। न ह्यत्र नकलंजं भक्षयेदिति विवक्षवलवदनिष्टानुबन्धि
त्वस्य व्यर्थस्याभावो न ज्ञायते येन श्येनतुल्यता। प्रमाणान्तरसार्थक्यं शंकनीयं। तत्रैव च विलिंगार्थवादप्राप्तशिवत्वोपदेशाभा
वात् लो। केचित्तु नाग्निश्राद्धं कर्तव्यमिति चापकर्त्तृत्वेन न विधानमपि तु यातत्वेन। तस्माद्वैविध्यसाधनत्वाभावस्य वन्नत्वर्थः सवा
भावस्यापर्यस्यात्र तदभावस्यापत्तेरेव प्रापकाभावादित्यद्धिः अप्रतो निषेधवैयर्थ्यं स्यादिति भावः। तात्पर्येति। यदि हि
नाग्निश्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं न स्यात् तदाभावस्याप्यरस्याग्नि साध्यानर्थेन नवृत्तिः स्यादित्याशोध्यवनत्वेन प्रमाणाभावात्।

न.टी.

सतिबलाद्दशवाक्येऽप्याचास्यापरस्यविशेषपरत्वंनिर्णीतेस्तात्पर्यपर्यालोचनतत्वातत्सार्थक्यादितिभावःतदर्थत्वात्·है
विशेषविधिप्रयोऽनेकत्वात्·नानुपादेयकत्वोलोतिपाठानुसारेणतुनेत आपिपर्युदासे।किंत्वेषैवगतिः॥अत्रेद
मवधेयं॥यात्रीश्राद्धेनकुर्वीतयान्तोसौकीर्तिताहिसा॥संख्यायोनुमेयोस्वेवसूर्येवैवाविज्ञेदिते·संख्यानामश्रोतकर्तव्यं
श्राद्धेस्वत्वविधिवन्नोरोः॥इतिमनुविष्णुवचनयोरेकवाक्यत्वप्रसिद्धिर्नवा·अप्रसिद्धिवेतेतत्किंयाकप्रीतिवेयथ्येकेन
१२ वनिहितसत्यांनास्तिचेत्तर्हिमूलभूतश्रुतिद्वयकल्पनंस्यात्·नहिभिन्नवाक्ययोरेकश्रुतिकल्पनासंभवति·ए १२
कार्थकश्रुतिमूलकत्वात्तुप्रयोरेकवाक्यतावाहावत्त्वेतिचेत्प्रकृतेप्येवं·नाअदितिभिन्नाप्याचास्यायांश्राद्धेकुर्या
दित्यर्थकश्रुतिमूलकत्वंहिद्वयोरेकैकदेशासमर्पकत्वेनचमितार्थवाक्यद्वयमूलभूतश्रुतिद्वयंकल्पयति·किंच·
श्राद्धेयंचतुर्दशीकर्त्तव्येतिपुनोऽमावास्यांचतुर्दशीकर्त्तव्येतित्यनयोरेकवाक्यत्वं·नहितयोःपरस्परान्वयेनैकत्वंप्रसिद्ध

यापि विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वादेकमेव विधित्वं तयोः। एवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यनयोरेकवाक्यत्वं तस्मात्। द्वितीय
स्य जुहोतीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अथ जुहोतीत्यनुवादमात्रमिति चेत् हिं नात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतानुयाजे भुक्तेनोतीत्यत्र कु
र्वीत कर्त्तोरयोरनुवादमात्रत्वमित्यवेहि। त्वया हि तौ तन्निन्द्यैः ऽग्निरवेत व्यइति वद्यर्थत्वापत्तरपर्यायं नित्योनुवादत्वमुच्यते
समस्तवाक्यस्य यथा तु क्रियाया एवानुवादत्वमिति महद्वैषम्यं तत्र तु विध्यनुप्रवेशोऽसंभवति तात्पर्यग्राहकत्वयासार्थक्यमि
त्यनुक्तं न युक्तं स्वार्थे प्रामाण्याभावापत्तेः। किं च। श्रौतसन्ध्योत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणो न तु। प्रत्यहं पितृनेकुर्युरेकोद्दिष्टं
तारत्र। पार्वणो न विधानेन दैवमग्निमतामदेति वाक्ययोः कथमेकवाक्यत्वं स्वीक्रियते न ह्यनयोर्विशिष्टैकार्थप्रतिपा
दने सामर्थ्यमस्ति। विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वाभावे तात्पर्यैकत्वादेव तत्रैकवाक्यता अवधानमिति चेत् प्रकृतेऽप्येवमस्तु तात्पर्यज्ञाति २२
२२ वत्सार्थमासहकर्तोतीत्यपि पाठः किं च तैर्थ कर्त्तव्यमात्रं। अथ रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीतेति वाक्यं समाप्तवाक्यं सापेक्षापि तत् स्मोदद्यादि
त्यनेन एकवाक्यता अन्तरेण कादैः रात्रौ केवल राधप्रसज्येत

15

स्नपनाटीका
३८०